

UOT 372.894(47)Az

Aypara Elçin qızı Həşimli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

TARİXİ HADİSƏLƏRİN ZAMANCA VƏ MƏKANCA LOKALLAŞDIRILMASI

Айпара Эльчин гызы Хашимли
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ЛОКАЛИЗАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ СОБЫТИЙ ВО ВРЕМЕНИ И ПРОСТРАНСТВЕ

Aypara Elchin Hashimli
Azerbaijan State Pedagogical University

LOCALIZATION OF HISTORICAL EVENTS IN TIME AND SPACE

Xülasə. Məqalədə əyani vasitələrdən – tarixi xəritələrdən, atlas xəritələrdən, sinxron cədvəllərdən və təsəvvürlərdən, xronologiyadan istifadə etməklə şagirdlərdə tarixi hadisələrin zaman və məkanca lokallaşdırılması məsələləri təhlil edilib ümumiləşdirilmişdir. Həmçinin tarixi biliklərin qavranılmasında bu vasitələrin tətbiqinin böyük rola malik olması və s. başqa məsələlərə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *məkanca lokallaşdırma, zamanca lokallaşdırma, tarixi təsəvvür, tarixi hadisə, xronologiya, xəritə, sinxron cədvəl*

Резюме. В статье анализируются и обобщаются вопросы локализации исторических событий во времени и пространстве у учащихся с помощью таких наглядных средств как исторические карты, карты-атласы, синхронные таблицы и изображения, а также хронологии. Кроме того, отмечается большая роль в восприятии исторических знаний применение этих средств и т.п.

Ключевые слова: *пространственная локализация, локализация во времени, исторические представления, историческое событие, хронология, карта, синхронная таблица*

Summary. The article analyzes and generalizes the issues of localization of historical events in time and space in students using visual aids – historical maps, atlas maps, synchronous tables and images, chronology. The great role of the application of these tools in the perception of historical knowledge and other issues were also touched upon.

Key words: *localization by space, localization by time, historical understand in , historical event, chronology, map, synchronous table*

Tarixi hadisələr həm zaman, həm də məkan daxilində baş verir. Tarixi faktın xüsusiyyəti onun malik olduğu zaman daxilində müəyyən edilməsidir. Yalnız hadisələrin baş verdiyi vaxtı müəyyən etdikdən sonra, onların əvvəlki və sonrakı hadisələrlə əlaqəsini, səbəb və nəticələrini müəyyən etmək olar.

Tarixi təsvirlər tarixi faktların, hadisələrin, şəxsiyyətlərin xarici və ən ifadəli xüsusiyyətlərinin, zaman və məkanda lokallaşdırılmasının şagirdlərin şüurunda əks olunmasıdır. Tarixi baxışlar həmişə subyektivdir. Bu, tarixi gerçəkliyin qavranılmasının xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Tarixi konsepsiya, tarixi həqiqətlərin ən əhəmiyyətli, ümumiləşdirilmiş sistemləşdirilmiş

xüsusiyyətlərinin şüurunda əks olunmasıdır, bir qayda olaraq, ilkin qavrayışda görünməyən daxili mahiyyətlərini ortaya qoyur. Tarixi anlayışlar obyektivdir. Bu, hər bir təhsilalan üçün təxminən eyni olmalıdır deməkdir. Tarixi biliklərin əsasını təşkil edən anlayışlardır. Tarixi biliklərə səbəb-nəticə əlaqələrinin qurulması, tarixi inkişaf qanunları və tarix elminin bilikləri daxildir. Buraya, şagirdlərin tarixi materiallarla işləmə yolları və onlardan işlərində istifadə etmə bacarıqları barədə məlumatlar da daxil edilə bilər. Başqa sözlə, bacarıq və bacarıqlarla əlaqədardır.

Şagirdlərdə tarixi hadisələrin baş verdiyi yer haqqında düzgün fikirlərin yaradılması hadisələrin vaxtında inkişafı ilə bağlı fikirlərin inki-

şafı üçün vacibdir. Şagirdlərin bir hadisənin necə baş verdiyini deyil, harada baş verdiyini də bilmələri çox vacibdir. Hadisələrin lokallaşdırılması xəritələr və sxematik planlardan istifadə etməklə baş verir. Şəkillər, izlər, fotoşəkillər ərazini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur.

Ərazi bütün tarixi hadisələr üçün meydana və yer şəraiti çox vaxt hadisələrin konkret gedişini müəyyən edir. Bir çox tarixi hadisələr yalnız müəyyən coğrafi və ya məkan şərtləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilir. Tarixi öyrənərkən ərazinin təbiəti, iqlimi, çayların, göllərin və dənizlərin olması, rabitə yolları, faydalı qazıntılar və s. haqqında bir təsəvvürə sahib olmaq çox vacibdir. Tarixi hadisələrin müəyyən bir yerə aid edilməsi onların lokallaşdırılması (məhdudlaşdırılması) adlanır [1, s. 291]. Nəticədə lokallaşdırma əyani vasitələrin, xüsusilə tarix xəritələrinin köməyi ilə əldə edilir.

Tarix dərində xəritə ilə iş coğrafi mühiti xarakterizə etmək üçün əsas metoddur. Coğrafi mühit cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi olub bu və ya digər ölkədə, bu və ya digər dövrdə tarixi prosesi sürətləndirərək, yaxud ləngidərək, onun inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin bu təsirin dərəcəsi və xarakteri tarixən dəyişkəndir, yəni yekun etibarilə inkişafın müxtəlif pillələrində insanın fəaliyyəti nəticəsində dəyişilir.

Təhsil şəkilləri kimi digər əyani vəsaitlərdən fərqli olaraq xəritələr hadisələrin konkretləşdirilmiş vizual təsvirini təmin etmir, yalnız mücərrəd simvolik bir dil istifadə edərək yəzaman strukturlarını çoxaldır. Tarixi xəritə, dərəcə barmaqlığı istifadə edərək şərti olaraq coğrafi formada yerli tarixi əks etdirən əyani köməkdir. Xəritələr həm də müəyyən bir ərazidəki tarixi və coğrafi hadisələr haqqında bir məlumat mənbəyi, öyrənilən tarixi faktlar arasındakı əlaqələrin mənimsənilməsi və anlaşılması üçün duyğu qaynağıdır və öyrənilən materialı ümumiləşdirmək, şagirdin biliklərini möhkəmləndirmək və yoxlamaq vasitəsi ola bilər. Buna görə xəritə hər dərində olmalıdır və dərində mövzuna uyğun olmalıdır. Xəritədə işin əsas məqsədi: şagirdlərə xəritəni oxumağı və anlamağı öyrətmək, ondan lazımi məlumatları çıxarmadır [2, s. 33].

Dünyanın energetika və xammal ehtiyatlarının, neft mənbələrinin, dünya dəmir və dəniz yollarının coğrafi yerləşməsini hesaba almadan,

imperializm dövründə dünyanın bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizənin konkret tarixini başa düşmək olmaz. Tarix dərində hadisələrin gedişini xəritədə göstərmə, tarixi hadisələr haqqında müəllimin şərhilə müşayiət olunmalıdır. Dərində xəritədən təkcə tarixi hadisələrin lokallaşdırılması, bu hadisələrin inkişaf etdiyi coğrafi mühit haqqında təsəvvür yaratmaq üçün istifadə edilmir, tarix materialının təhlili və ümumiləşdirilməsi gedişində istifadə olunan xəritə həm də tarixi hadisələri aydınlaşdırmaq işinə xidmət edir: Xəritə elə bir əyani vasitədir ki, o, tarix materialını başa düşməyə, tarixi hadisələrin gedişini anlamağa, tarixi əlaqələri, xüsusən səbəbiyyət əlaqələrini və qanuna uyğunluqları açıb göstərməyə kömək edir. Xəritə hətta tarixi öyrənməyin ilk pillələrində, öyrənilmiş materialın şagirdlər tərəfindən təhlil edilib ümumiləşdirilməsi işində kömək edir və şagirdləri tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını açıb göstərməyə yaxınlaşdırır. Tədris təcrübəsində dörd cür tarix xəritəsi vardır:

1. Bir ölkədəki və ya bir qrup ölkələrdəki tarixi hadisələri, tarixin inkişafının müəyyən dövründə onların vəziyyətini, mövqeyini əks etdirən ümumi xəritələr. Ümumi tarix xəritəsi bir növ tarixi prosesin “əninə” kəsiyini verir. Lakin bu qəbildən olan xəritələrdə də tarixi inkişafın dinamikasını əks etdirən ünsürlər vardır:

- 1) müəyyən müddət ərzindəki ərazi dəyişiklikləri;
- 2) hərbi əməliyyatların gedişini göstərən şərti işarələr;
- 3) ictimai hərəkətlərlə əhatə olunmuş ərazilər.

2. İcmal xəritələri öyrənilən hadisənin inkişafındakı bir sıra ardıcıl cəhətləri, ən əvvəl, uzun dövr ərzində baş vermiş ərazi dəyişikliklərini əks etdirirlər.

3. Mövzu xəritələri tarixi prosesin ayrı-ayrı hadisələrinə və cəhətlərinə həsr olunmuşdur. Mövzu xəritəsində mövzuya aid olmayan işarə və təfərrüatları azlıq təşkil edir, o, öyrənilən hadisəni bütün təfəsilatı ilə açıb göstərir, tarixi hadisə və faktları dərindən öyrənməyə imkan verir. Dərşliklərin mətnindəki xəritələrin əksəriyyəti mövzu xəritələridir. Müəllim bu xəritələrdən əlavə, çap olunmuş divar mövzu xəritələrindən, qlobusdan, habelə əl ilə çəkilmiş mövzu xəritələrindən istifadə edə bilər.

4. Sxem xəritələri, yaxud xəritə-sxemlər mövzu xəritəsinin bir növüdür. Tarix dərslərində tarix xəritələrindən əlavə coğrafiya xəritələrindən də istifadə edilir [1, s. 296].

Şagirdləri tarixini öyrənəcəkləri ölkənin təbii şəraiti ilə tanış etmək üçün, həmçinin kiçik yaşlı məktəbliləri tarix xəritəsini başa düşməyə yaxınlaşdırmaq üçün fiziki-coğrafi icmal olan xəritələrdən istifadə etmək məqsəduyğundur. Tarix dərslərində xəritə ilə işin metodikası müvafiq şəkildə qurulmalı, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıq və vərdisləri yetişdirməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, xəritə hər bir tarix dərslərində zəruri və məcburi vasitə olduğundan, öyrənilən dövrə uyğun gəlməli, mövzunun mahiyyətini özündə əks etdirməlidir. Sxem xəritələrlə metodiki işin təşkili şagirdlərdə müqayisə aparmaq bacarıqları yetişdirir, onlar hər bir dövrə aid xəritələri müqayisəli təhlil etməklə, tarixi zaman xəttində sərhədlərdə, dövlətin ərazilərində, həmçinin toponimlərdə olan dəyişiklikləri çözmə bilirlər. Yeni xəritə ilə tanış olmaq üsullarından biri şagirdlərin diqqətini onlara yaxşı tanış olan obyektlərə oriyentir kimi cəlb etmək, xəritə ilə sonrakı işdə bu obyektlərdən istifadə etməkdir. Şagirdlər tərəfindən tarix xəritəsinin başa düşülməsi üçün köhnə öyrənilmiş xəritədən yeni, sonrakı xəritəyə keçməyin düzgün metodikasının böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında iki xəritəni müqayisə etdikdə, iki xəritənin (öyrənilmiş və yeni) müqayisəli tarixi inkişafın ardıcılığını və hər dövrün əsas xüsusiyyətlərini izləməyə, fikrən, xəritənin birini digərinin üzərinə “qoyub” tarixi dəyişiklikləri: dövlət ərazisinin artmasını və ya azalmasını, şəhərləri və toponimik dəyişiklikləri müşayiət etmək imkanı qazanırlar. Müəllimin şərhində, xəritədə göstərmək yolu ilə, lokallaşdırılan hər bir şey divardakı xəritədə göstərilməli və şagirdlər tərəfindən dərslərdəki və ya atlasdakı xəritədə izlənməlidir. Şagirdlərdə xəritələrə bələd olmaq qabiliyyətinin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə kömək edən inanılmış üsul eyni zamanda iki xəritə ilə işləməkdir: müəllim divardakı xəritədə göstərir, şagirdlər isə dərslərdəki xəritəni izləyirlər, divardakı xəritədə adları onlara deyilmiş və göstərilmiş yerləri müəllimin göstərişi ilə öz xəritələrində tapırlar.

Tarix xəritəsinin üstünlüklərindən biri həm də onun dinamikliyidir. Fiziki-coğrafi

xəritələrdə daha çox zahiri görkəmə, rənglərə və şərti işarələrə yer verildiyi halda, tarix xəritələrində baş vermiş tarixi hadisələrin inkişafında böyük rol oynamış mühitə və məkana diqqət verilir.

Tarixin tədrisi metodikasında məkancə lokallaşma ilə yanaşı, zamanca lokallaşmaya da istinad edilir. Zamanca lokallaşma xronologiyadan başlayır; hər bir tarixi dövrün, hər tarixi prosesin və hadisənin özünün məntiqi ardıcılığı, yəni xronologiyası mövcuddur.

Tarix biliklərinin onurğa sütunu kimi xronologiyanın rolu, şagirdlərin tarixi proseslərin dövrəşdirilməsini dərk etmələrində xüsusilə aydın şəkildə özünü göstərir. Əlbəttə ki, dövrəşdirmə ilk növbədə dövrlər arasındakı keyfiyyət fərqlərinin mənimsənilməsinə tələb edir. Ancaq dövrləri məhdudlaşdıran xronoloji çərçivə və haqqında möhkəm bir məlumat da lazımdır. Tarixi dövrlərin tarixləri xronoloji biliklərin əsas elementidir. Xronologiyanın tədqiqi şagirdlərdə tarixi həqiqətləri vaxtında lokallaşdırma ehtiyacını və vərdislərini inkişaf etdirmək, aralarında müvəqqəti əlaqələr qurmaq üçün hazırlanmışdır. Şagirdlərin tarixi zaman anlayışını formalaşdırır, tarixi dövrlərdə düşünmək, xronoloji biliklərinə əsaslanaraq düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Bütün bunlar məktəb tarixi kurslarında xronoloji biliklərin öyrənilməsinin məzmunu və metodlarını müəyyənləşdirir. Beləliklə, xronologiya müxtəlif xalqların və dövlətlərin xronoloji sistemlərini və təqvimlərini öyrənən köməkçi bir tarixi fəndir. Tarixi hadisələrin tarixlərini təyin etməyə kömək edir (il, ay, gün), hansı hadisənin daha əvvəl, daha sonra hansı olduğunu və ya hər iki hadisənin eyni vaxtda (sinxron olaraq) baş verdiyini təyin etməyə kömək edir. Xronologiya tarixi hadisələrin müddətini, tarixi proseslərin dövrəşdirilməsini, tarixi mənbələrin yaranma müddətini açıqlayır.

Vaxt haqqında təsəvvürlər tədricən V sinifdə tarix təlimi gedişində inkişaf etdirilir ki, bu zaman “boş” əsrlər hadisələrlə dolmağa başlayır, hadisələr isə xronoloji cəhətdən ardıcıl sıralara düzülürlər. Beləliklə, ibtidai sinifdə vətən tarixi materialı üzərində tarixi vaxt haqqında, hadisələrin ardıcılığı haqqında məktəblinin təsəvvürü inkişaf etdirilir, keçmiş haqqında təsəvvürlərə məlum xronoloji qayda daxil edilir. İlk

öncə əsr və minillik haqqında şagirdlərin təsəvvür və anlayışlarını dəqiqləşdirmək lazımdır.

Xronologiyayı mənimsəmək və uzaq keçmiş haqqında təsəvvürləri inkişaf etdirmək üçün vaxt lenti dərstdə tətbiq edilən mühüm vasitədir. Vaxt lentini müəllim və ya şagird asanlıqla düzəldə bilər. Lentini ağ tərəfində əsrlərin bölgüsü aparılır, sonra isə müəllimin rəhbərliyi ilə məktəblilər vaxt lentinin üzərində müxtəlif əsrlərin ən mühüm hadisələrinin tarixləri olan kiçik plakatları bərkidirlər və hər dəfə adı çəkilmiş hadisənin neçə il və ya əsr qabaq baş verdiyini hesablayırlar. Bu qayda ilə əsrlərin hesabını eramızın və ya eramızdan əvvəlki tarixin canlandırılması ilə öyrənə bilərlər. Tarixin bu bölgüsü haqqında məktəblini məlumatlandırmaq vacib və məqsədə müvafiqdir [3, s. 227-231].

Əsrlərin alimlər tərəfindən qəbul edilmiş şərti hesablanmasını izah edərək, zaman məfhumunu ifadə edən amilləri aydınlaşdırmaq zəruridir. Bu məqsəd ilə tarix dərslərində eramıza, həmçinin eramızdan əvvəlki tarix hesabına dair suallar, məsələlər və tapşırıqlar verilməsi mühüm metodiki işdir. VI sinifdə “Qədim dünya tarixi” kursu keçildiyi bütün müddətdə şagirdləri “əks” hesablamağa alışıdırmaq lazımdır. Bunun üçün müxtəlif tarixi hesablamaları əks etdirən sualların verilməsi şərtidir. Məsələn, Hammurapinin (e.ə.1792-1750) 42 il davam edən padşahlığı nə vaxt qurtarmışdır? və s.

Müəllimin müntəzəm olaraq iş aparmasına baxmayaraq, məktəblilər hələ uzun müddət xronoloji səhvə yol verə bilərlər. Çünki bu onlar üçün həqiqətən çətindir. Əvvəl tarix dərslərində bütün xronoloji materialı əhatə edən əsas və mühüm prinsip vaxt xətti hesab olunurdusa, yalnız xronologiya ilə işləmək çıxış cəhəti kimi qiymətləndirilirdisə, sonradan şagirdləri xronoloji yaddaşlar vasitəsilə sinxron cədvəlin ən sadə formasından bütün kurs üzrə yekun xronoloji cədvəlin öyrənilməsinə və sinxron cədvəllərin müqayisəsinə doğru istiqamətləndirmək əsas meyar hesab olunur. Bunların hamısı xronologiyayı dərk etmək, mənimsəmək vasitəsi olmaq etibarilə adi və mürəkkəb sinxron və xronoloji cədvəllərə keçməyə imkan verir.

Xronoloji tarixləri şüurlu surətdə möhkəmləndirməyin praktikada başqa üsulları da tətbiq edilir. Bu tarixi hadisələrin uzunluq müddətinin müəyyən edilməsi ilə ola bilər. Məsələn,

XVI əsrdə Səfəvilərlə Osmanlı dövləti arasında müharibə kiçik fasilələrlə neçə il davam etmişdir? Sonra müasir dövrdən başlayaraq illəri hesablamaq üsulu. Məsələn, Nizami Gəncəvi neçə il bundan əvvəl yaşamışdır? (1141-1209) və s.

Metodika xronologiyanın dərk olunaraq möhkəmləndirilməsinin müxtəlif üsullarını tövsiyə edir. Xronologiyayı mənimsəmək nəinki tarixləri yadda saxlamaq, həm də tarixi hadisələrin ardıcılığını yaxşı təsəvvür etmək və onların arasındakı əlaqəni başa düşmək imkan verir. Buna görə də xronoloji materialın təkrarını tarixi əlaqələr üzrə aparmaq daha yaxşıdır. Məsələn, Almaniyada 1525-ci il kəndli müharibəsini öyrənərkən, orta əsrlərdə hansı kəndli üsyanlarının şagirdlərə məlum olduğunu yada salmaq uyğun olar. Bunun üçün Fransada 1358, İngiltərədə 1371 və s. kəndli üsyanlarını və onlar haqqında bilgiləri xatırlatmaq lazımdır.

Zamanca lokallaşmanın digər növü sinxron təsəvvürlərin yaradılmasıdır ki, bu bir ölkədə iki eyni və ya oxşar tarixi hadisənin müqayisəsi, müxtəlif dövrlərdə və ya müxtəlif ölkələrdə baş vermiş eyni köklü, eyni əsaslı oxşar tarixi hadisələrin müqayisə edilməsi deməkdir. Zamanca lokallaşmanın əsas ünsürü zamanın geriye hesablanması – eradan əvvəlki dövrlərə aid olan tarixi hadisələrin müəyyənlişməsi zamanı tətbiq edilir. Zaman oxunun tətbiqi - eradan əvvəlki dövrdən bu günə qədər baş verən tarixi hadisələrin müvafiq şəkildə, dərslin məzmunu və mahiyyətinə uyğun olaraq əsaslandırılması, zaman oxunda yerləşdirilməsidir.

Hadisələrin təqvimləri və sadə xronoloji cədvəllər nəinki tarixləri möhkəmləndirməyə, həm də öyrənilən hadisənin inkişafında əsas mərhələləri aşkara çıxarmağa kömək edirlər.

Sinxron cədvəl ayrı-ayrı ölkələrin tarixində olan hadisələrin və ya ictimai həyatın müxtəlif cəhətlərinə aid təzahürlərin baş verməsinin eyni vaxta təsadüf etməsinə əks etdirir. Sinxron cədvəllər müxtəlif ölkələrin tarixində olan hadisələr arasında əlaqələrin yaranmasını anlamağa, şagirdlərin tarixi prosesin ümumi qanunauyğunluqlarını və ayrı-ayrı ölkələrin inkişaf xüsusiyyətlərini dərk etməsinə kömək edir [4, s. 289].

Metodistlər göstərirlər ki, konkret tarixi təsəvvürlər, tarixi anlayışların təşəkkül tapmasının əsasıdır. Doğrudur, məktəblinin hafizəsində həkk olunmuş keçmişin obraz və mənzərələrinin

dairəsi genişləndikcə və məzmunu zənginləşdikcə onların nəticəsində xülasə edilmiş anlayışlar sistemi daha da məzmunlu və çevik olur. Tipik obraz – bu, ümumi anlayışdan hərçənd fərqli olsa da, həm də ümumiləşdirmədir, hadisə və ya şəxsin bütöv surəti – bu ümumi qanunauyğunluqların açılıb göstərilməsindən fərqli olsa da, həmçinin tarix elminin nəticəsidir [1, s.186].

Tarixi hadisələrin həm zaman, həm də məkanca lokallaşdırılmasında tarixi perspektivin məzmununa bunlar aid edilir:

1. Zamanın məğzini göstərmək;
2. Hadisələri xronoloji ardıcılıqla sıralamaq;
3. Hadisələri formalaşdırıran şəxslərin rolunu müəyyənləşdirmək;
4. Müəyyən bir hadisə ilə əlaqədar fərdi və ya qrup motivasiyasını müəyyənləşdirmək;
5. Tarixi vizual təsvir etmək;
6. Xüsusi hadisələri ya yaxın, ya da uzaq keçmişdəki eyni təbiətli digər hadisələrlə əlaqələndirmək;
7. Xüsusi tarixi hadisələrin və vəziyyətlərin uzunmüddətli nəticələrini müəyyənləşdirmək [5, s. 46].

Tarixi təsvirlərin təşəkkülü ilə yanaşı tarixi təsvirləri yaratmaq sahəsindəki işin öz müstəqil idrak və təhlil əhəmiyyəti vardır. K.D. Uşinskinin dediyi kimi, "Daha çox bilik əldə etdikcə və bu xam materialı daha yaxşı işlədikcə, idrak daha çox inkişaf edir və daha da güclü olur. Tarixi keçmişin hadisələri bilavasitə hissi qavrayış cismi kimi şagirdlərə təqdim oluna bilməz, onlar təkrar olunmur və təzələnmirlər" [6, s. 79].

Şagirdlərdə konkret tarixi təsvirlər, hər şeydən əvvəl müəllimin canlı nitqinin köməyi ilə, tarix materialının müəllim tərəfindən parlaq surətdə izah edilməsi yolu ilə yaradılır. Hər bir tarix müəllimi bilir ki, tarixi hadisələr haqqında təkcə bir şifahi təsvirin köməyi ilə dəqiq və mükəmməl tarixi təsvirlər təmin etmək necə çətinidir. Ona görə də həm aşağı siniflərdə, həm də yuxarı siniflərdə tarix dərslərində müəllim elə natiq olmalıdır ki, onun tarixi hadisələr haqqın-

da verdiyi məlumatlar şagirdlərdə olan konkret tarixi təsvirlərin zəmini üzərində qurulmuş olsun. Bu da müəllimin şərh zamanı konkretləşdirmənin müxtəlif vasitə və üsullarının köməyi ilə əldə edilir. Tarixi keçmiş haqqında şagirdlərdə canlı təsvirlər aşağıdakı metodların köməyi ilə yaradılır:

- 1) müəllimin canlı nitqi, onun təsirli nəqlməsi;
- 2) konkretləşdirmənin müxtəlif vasitə və üsulları ilə əsaslandırılmış şəkilli təsvir, aydın xarakteristika ilə;
- 3) təsviri və maddi əyani vasitələrin tətbiqi vasitəsilə;
- 4) bədii ədəbiyyatdan istifadə edilməsi yolu ilə [7, s. 49].

Şagirdlərdə keçmiş haqqında təsvir yaratmaq işi təkcə tarix dərsi ilə məhdudlaşmır. O, sinifdənkənar işlə də geniş surətdə həyata keçirilməlidir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, şagirdlərdə tarixi hadisələri təşəkkül etdirməyin yolu – müxtəlif əyani vasitələrlə həmin tarixi hadisə haqqında təsvir yaratmaqdan və onları həm zaman, həm də məkanca həddləşdirmədən ibarətdir. Belə olan halda uğurlu nəticənin əldə olunması qaçılmazdır. Bunun nəticəsində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıq və vərdişləri formalaşdırılır, onlar tarixi hadisələri zaman daxilində təsvir etməyi, həmçinin bu və ya digər hadisənin nə vaxt baş verdiyini, konkret gedişini və s. müəyyən edə bilirlər.

Problemin elmi yeniliyi: Tarix hadisələrin zamanca və məkanca lokallaşdırılması yollarının araşdırılması, müəyyənləşdirilməsi, mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması problemin elmi yeniliyini təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Tarixi proseslərin zamanca və məkanca lokallaşdırılması şagirdlərdə aydın təsvirin yaranması, təfəkkürlərinin daha da inkişaf etməsi və özlərinin bilik yaratmağı baxımından əhəmiyyətlidir.

Problemin aktuallığı: Tarixi zaman və tarixi məkan anlayışlarının qrup və cütlərlə iş formalardan istifadə edərək formalaşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Əmirov M.M. Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası: Ali məktəblərin tarix fakültəsi tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 2011.
2. Довгялло М. С., Козик Л. А. Методика преподавания истории. Минск, 2018.

Tarixi hadisələrin zamanca və məkanca lokallaşdırılması

3. Ağayev S., Orta təhsilin vəzifəsi. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), 2008, № 2, s. 227-231.

4. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri. Bakı, 2005.

5. Singh Y.K., Teaching of History. Modern Methods. Modified Syllabus of Indian Universities. Training Institute, Colleges Recognized by National Council of Teacher Education. New Delhi, 2008.

6. Məmmədova M. S., Tarixin tədrisinin aktual problemləri: Dərs vəsaiti. Bakı, 2015.

7. Veysova Z., Fəal təlim metodlarına giriş kursu. Bakı, 2004.

E-mail: h.aypara921@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* **D.M. Musayev**,
tarix ü.elm.dok., dos. **S.M. Seyidova**

Redaksiyaya daxil olub: 10.03.2021